

ARTYKUŁY

Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym
PL ISSN 1643-8191, t. 33 (2)/2015, s. 51–72

<http://dx.doi.org/10.12775/KLIO.2015.018>

PIOTR ŁABĘDŹ*

Działania hetmana Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” wymierzone przeciw powstaniu kozackiemu Semena Nalewajki na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1595–1596**

Hetman Krzysztof “the Thunderbolt” Radziwiłł’s
actions against Nalyvaiko Uprising in the Grand Duchy
of Lithuania in 1595–1596

Streszczenie: Na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XVI wieku wzrosła aktywność Kozaków zaporoskich, których śmiałe wyprawy w okolice Morza Czarnego prowadziły do licznych kontrowersji w stosunkach między Turcją a Rzeczpospolitą. W związku z tym stany zgromadzone na sejmie 1590 roku uchwałyły konstytucję „Porządek z stro-

* Instytut Historii i Archiwistyki, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, ul. W. Bojarskiego 1, 87–100 Toruń; e-mail: labledz1984@gmail.com.

** Projekt został sfinansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer DEC – 2011/03/N/HS3/01273.

ny Nizowcow y Ukrainy”, w której zakazano Kozakom przekraczania granic państwa oraz zobowiązano ich do złożenia przysięgi wierności Rzeczypospolitej i uznania zwierzchnictwa hetmanów koronnych. Wprowadzenie w życie nowej uchwały uderzało jednak w dotychczasowe funkcjonowanie Kozaków, dla których łupieżcze wyprawy stanowiły często podstawę egzystencji. Ograniczanie swobód doprowadziło więc do wzrostu niezadowolenia na Zaporozżu, które wkrótce przerodziło się w falę buntów i powstań. Na czele jednej z pierwszych kozackich rebelii stanął Semen Nalewajko. Oddziały jego powstańców wkroczyły do Wielkiego Księstwa Litewskiego w 1595 roku i szybko zajęły i splądrowały Słuck i Mohylew, ujawniając tym samym słabość armii Księstwa. Senatorowie litewscy zamierzali przeciwstawić się powstaniu mobilizując prywatne armie i pospolite ruszenie, ale szybko okazało się, że ich działania zostały podjęte zbyt późno. Celem tego artykułu jest odtworzenie wydarzeń z czasów postania Nalewajki na Litwie w latach 1595–1596 i ukazanie roli Krzysztofa „Pioruna” Radziwiłła (1547–1603) w dławieniu powstania.

Abstract: The turn of the 80s and 90s of the 16th century saw intensification of Zaporozhian Cossacks actions, whose bold expeditions to the Black Sea coast gave rise to many controversies in the relations between Turkey and Poland. Due to this situation, the estates gathered in parliament in 1590 acclaimed the constitution „Porządek z strony Nizowcow y Ukrainy” [Order from Zaporozhians and Ukraine], which banned Cossacks from crossing country borders and demanded them to swear allegiance to Poland and to serve crown hetmans. Limitation of freedom resulted in growing discontent in Zaporizhia, what in turn evolved into wave of riots and uprisings. One of the first uprisings was headed by Severyn Nalyvaiko, whose units of insurgents entered the Grand Duchy of Lithuania at the end of 1595. Nalyvaiko’s army swiftly took and plundered Slutsk and Mogilev, exposing weakness of the Grand Duchy army. Lithuanian senators attempted to oppose the uprising by mobilizing private armies and general levy, but they soon realized it was too late. This article attempts to recreate the events of the Nalyvaiko Uprising on Lithuanian soil in 1595–1596. Moreover, Krzysztof “the Thunderbolt” Radziwiłł’s (1547–1603) role in fighting the uprising will be presented. The author focused also on Lithuanian parliaments in Nesvizh and Minsk, convened to discuss methods of defeating Cossacks.

Słowa kluczowe: Radziwiłłowie, powstanie kozackie, historia wojskowości

Keywords: Radziwiłł family, Cossack uprising, military history

Problem pierwszych powstań kozackich¹ należy do dość słabo zbadanych okresów historii Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Historycy na ogół omawiali to zagadnienie w sposób marginalny, skupiając się głównie na późniejszej rebelii Bohdana Chmielnickiego. Tymczasem powstanie Semena Nalewajki miało niebagatelny wpływ na sytuację wewnętrzną państwa, ponieważ obejęło swoim zasięgiem prócz ziem ukraińskich również tereny litewskie. Spośród badaczy polskich i zagranicznych, którzy w nieco szerszym kontekście omówili interesujący nas problem, należy wymienić: Władysława Serczyka², Zbigniewa Wójcika³, Marka Plewczyńskiego⁴, Andrzeja Sterniczuka⁵ oraz Sergieja Lep’javko⁶. Przedstawieni autorzy zwrócili jednak szczególną uwagę na przebieg powstania na ziemiach koronnych, pomijając lub podając szczątkowe informacje na temat działań w Wielkim Księstwie Litewskim. Z kolei Henryk Lulewicz⁷ w swoim artykule odniósł się do aktywności politycznej magnaterii i szlachty litewskiej, traktując sprawy wojskowe w sposób drugorzędny. W związku z powyższym potrzeba badań na przebiegiem powstania na ziemiach litewskich oraz zaangażowaniem hetmana wielkiego Krzysztofa Radziwiłła wydawała się w pełni uzasadniona. W dodatku do podjęcia badań skłaniała również spora ilość materiałów źródłowych, głównie rękopiśmiennych, które pozwoliły

¹ Mam tu na myśli powstanie Krzysztofa Kosińskiego (1591–1593) oraz Semena Nalewajki (1594–1596), którego dotyczy ten artykuł.

² W. Serczyk, *Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku*, Warszawa 1984.

³ Z. Wójcik, *Dziki pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1968.

⁴ M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość polska w XVI wieku*, t. III: *Lata 1576–1599*, Zabrze–Tarnowskie Góry 2013.

⁵ A. Sterniczuk, *Pierwsze bunty kozackie w końcu XVI wieku*, [w:] *Od Żółkiewskiego i Kosińskiego do Piłsudskiego i Petlury. Z dziejów stosunków polsko-ukraińskich od XVI do XX wieku*, red. J. Wojtasik, Warszawa 2000.

⁶ S. Lep’javko, *Kozacki vijni kincja XVI v. v Ukraini*, Czernihov 1996.

⁷ H. Lulewicz, *Nieformalne zjazdy senatorsko – szlacheckie w Wielkim Księstwie Litewskim na przykładzie wydarzeń z lat 1595–1596*, [w:] *Parlamentskija struktury ulady u sisteme dzjarżajnaga kirovannija Vjalikaga knjastva Litouskaga i Reci Paspalitaj u XV–XVIII stagoddzjach. Materyjaly miżnarodnaj navukovaj kanferencyi*, Minsk–Navagradak, 23–24 listopad 2007 r., s. 206–219.

w znacznym stopniu odtworzyć działania Krzysztofa Radziwiłła wymierzone przeciw powstaniu kozackiemu Semena Nalewajki.

Na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XVI wieku wzrosła aktywność Kozaków zaporoskich, których śmiałe wyprawy w okolice Morza Czarnego prowadziły do licznych kontrowersji w stosunkach między Turcją a Rzeczypospolitą. Istotny wpływ na działania Kozaków mieli również Habsburgowie, którzy toczyli wojnę z Turcją na Węgrzech i poszukiwali sojuszników do walki z sułtanem. W związku z tym dyplomaci cesarscy zwrócili się bezpośrednio do Kozaków z ofertą przystąpienia do wojny pod sztandarami cesarza. Propozycja znalazła podatny grunt wśród starszyny kozackiej, która wielokrotnie podejmowała już wyprawy przeciwko Tatarom⁸. Wiosną 1589 roku doszło do kilku najazdów, które szczególnie nadwyrężyły relacje Rzeczypospolitej z Turcją i Tatarami. Kozacy spłądrowali bowiem okolice Oczakowa, Kozłowa (obecnie Eupatoria), Białogrodu oraz Azowa. Wkrótce Tatarzy w ramach akcji odwetowej wkroczyli na ziemie Korony, a ich zagony dotarły niemal do Lwowa. Sytuacja wydawała się bardzo poważna, ponieważ do granic Rzeczypospolitej zbliżyła się również potężna armia turecka. Ostatecznie udało się uniknąć konfliktu. Niebezpieczeństwo turecko-tatarskie uzmysłowiło jednak Zygmuntowi III oraz senatorom potrzebę ograniczenia samowoli Kozaków, których działalność mogła doprowadzić do wojny z niebezpiecznym sąsiadem⁹. W związku z tym stany zgromadzone na sejmie 1590 roku uchwały konstytucję „Porządek z strony Nizowców y Ukrainy”, w której zakazano Kozakom przekraczania granic państwa oraz zobowiąza-

⁸ *Eryka Lassoty i Wilhelma Beaulplana opisy Ukrainy*, wyd. Z. Wójcik, przekł. Ż. Stasiewska i S. Meller, Warszawa 1972; J. Sas, *Układy o ligę przeciw Turkom za Zygmunta III*, „Przegląd Powszechny” 1899, R. 16, t. 63–64, s. 61–63; Z. Wójcik, *Dzikię pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1968, s. 24–26; W. Serczyk, *Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku*, Warszawa 1984, s. 82–83.

⁹ R. Heidenstein, *Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594*, wyd. M. Gliszczyński, t. 2, Petersburg 1857, s. 220–220; J. D. Solikowski, *Krótki pamiętnik rzeczy polskich 1572–1590*, wyd. W. Syrokomla, Petersburg i Mohylew 1855, s. 93, 97; M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość polska w XVI wieku*, t. 3. *Lata 1576–1599*, Zabrze–Tarnowskie Góry 2013, s. 109–110; W. Łukomski, *Kwestia turecka jako czynnik polityki wewnętrznej Rzeczypospolitej w latach 1587–1606*, Zabrze–Tarnowskie Góry 2011, s. 26–27.

no ich do złożenia przysięgi wierności Rzeczypospolitej i uznania zwierzchnictwa hetmanów koronnych¹⁰. Wprowadzenie w życie nowej uchwały uderzało jednak w dotychczasowe funkcjonowanie Kozaków, dla których łupieżcze wyprawy stanowiły często podstawę egzystencji. Ograniczanie swobód doprowadziło więc do wzrostu niezadowolenia na Zaporozżu, które wkrótce przerodziło się w falę buntów i powstań.

Na czele jednej z pierwszych kozackich rebelii stanął Semen Nalewajko, który początkowo służył w prywatnych oddziałach Janusza Ostrońskiego. Pod jego komendą Nalewajko wziął aktywny udział w stłumieniu buntu Krzysztofa Kosińskiego, które spacyfikowano w 1593 roku¹¹. Następnie wiosną 1594 roku z rozkazu patrona kierował akcją werbunkową na Ukrainie, której celem było powstrzymanie przemarszu Tatarów przez ziemie koronne na Węgry. Zagrożenie dość szybko jednak minęło, tymczasem Nalewajko, dysponując blisko 3 tys. Kozaków, wyswobodził się spod wpływów Ostrońskiego i rozpoczął samodzielne działania. Na przełomie 1594 i 1595 roku zorganizował kilka wypraw łupieskich na ziemię wołoską i mołdawską, które zakończyły się sukcesem Zaporozców. Oficjalnie działania Nalewajki miały na celu wsparcie interwencji Jana Zamoyskiego w Mołdawii¹², lecz w rzeczywistości ich udział ograniczał się do grabienia okolicznych terenów. Wieści o ogromnych łupach zdobytych przez

¹⁰ *Volumina Legum*, t. 2, Petersburg 1859, s. 310–311.

¹¹ Powstanie pod dowództwem Krzysztofa Kosińskiego rozgrywało się w latach 1591–1593. Działania wojenne koncentrowały się głównie na terenach Ukrainy. Dnia 2 II 1593 r. doszło do decydującej bitwy pod Piątkiem, w której chorągwie magnackie pokonały Kozaków. Główną przyczyną wybuchu powstania był prywatny konflikt Kosińskiego z Januszem Ostrońskim. Szerzej: W. Serczyk, *Na dalekiej Ukrainie...*, s. 85–93; M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 3, s. 259–267.

¹² Interwencja Jana Zamoyskiego w Mołdawii wiązała się z konfliktem turecko-habsburskim, który rozpoczął się w 1594 r. na Węgrzech. W sierpniu 1595 r. hetman koronny zaniepokojony wzrostem wpływów sułtana w Mołdawii doprowadził zbrojnie do wyboru nowego hospodara mołdawskiego, Jeremiego Mohyły, który złożył przysięgę wierności Zygmuntowi III. Szerzej: M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 3, s. 295–304; J. Sas, *Wyprawa Zamoyskiego na Mołdawię*, „Przegląd Powszechny” 1897, R. 14, t. 56, s. 48–76.

Nalewajkę ściągały w jego szeregi coraz większą liczbę Zaporozców, w tym również kilku atamanów¹³.

Po powrocie z kolejnej wyprawy Kozacy wskutek wewnętrznych nieporozumień podzielili swoje siły i skierowali się na leże zimowe. Nalewajko stanął na czele pierwszej grupy, która pozostała na Wołyniu, druga pod dowództwem Hrehorego Łobody wyruszyła na Kijowszczyznę, natomiast trzecia z Matwiejem Sawułą na czele pomaszzerowała z większością posiadanej artylerii do Białej Cerkwi¹⁴. Oddziały kozackie, rozrzucone niemal po całej Ukrainie, dawały się mocno we znaki miejscowej szlachcie, która w obliczu zaangażowania Zamoyskiego w Mołdawię pozostawała bezbronna wobec niekarnego wojska. Największą aktywność w łupieniu szlacheckich i magnackich majątków wykazywali żołnierze Nalewajki, którzy plądrowali i grabili okoliczne ziemie, wznecając w ten sposób powstanie¹⁵. Początkowo jego zasięg ograniczał się do Podola i Wołynia, lecz z czasem rozszerzył się też na południowo-wschodnie powiaty Wielkiego Księstwa Litewskiego. W pierwszych tygodniach powstania Nalewajko unikał starcia z wojskami koronnymi. Po pewnym czasie połączył jednak swoje oddziały z wojskami Sawuły i wspólnie uderzyli na Łuck. Mieszkańcy, chcąc uchronić miasto przed grabieżą, wypłacili Kozakom kontrybucję, mimo to wojska kozackie podłożyły ogień pod zabudowania¹⁶.

Na przełomie kwietnia i maja 1595 roku asaул Fiodor Połous odłączył się od oddziałów Łobody stacjonujących na Kijowszczyźnie i wkroczył na Litwę do powiatu mozyrskiego. Krzysztof Radziwiłł niezwłocznie wysłał

¹³ *Archiv jugo-zapadnoj Rossii izdavaemjy vremennoju kommisieju dlja rozboru drevnich aktov*, cz. 3, t. 1, Kiev 1863, s. 67–68; M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 3, s. 268–269; W. Serczyk, *Na dalekiej Ukrainie...*, s. 126; A. Sterniczuk, *Pierwsze bunty kozackie w końcu XVI wieku*, [w:] *Od Żółkiewskiego i Kosińskiego do Piłsudskiego i Petlury. Z dziejów stosunków polsko-ukraińskich od XVI do XX wieku*, red. J. Wojtasik, Warszawa 2000, s. 21–22.

¹⁴ M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 3, s. 269; Z. Wójcik, *Dzikie pola w ogniu...*, s. 36–37.

¹⁵ T. Kempa, *Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525–1608), wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej*, Toruń 1997, s. 212–213; W. A. Serczyk, *Na dalekiej Ukrainie...*, s. 125–128.

¹⁶ M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, t. 3, s. 269; W. Serczyk, *Na dalekiej Ukrainie...*, s. 128.

listy do szlachty województwa mińskiego, aby przygotowała się do walki z nieprzyjacielem. Ponadto hetman litewski posłał przeciwko Kozakom prywatny oddział jazdy i Tatarów litewskich pod dowództwem rotmistrza Szczodzy. Po drobnych potyczkach udało się przepędzić Kozaków, którzy przemieścili się w okolicę Bobrujska. Ścigani przez Szczodzę wycofali się z terenów Wielkiego Księstwa Litewskiego i wkrótce dołączyli do wojsk Nalewajki. Radziwiłł obawiał się, że do rebelii mogą przyłączyć się również litewscy chłopci, których udział w powstaniu mógłby przynieść katastrofalne skutki¹⁷, Wielkie Księstwo Litewskie było bowiem zupełnie nieprzygotowane do zdławienia większych sił nieprzyjacielskich¹⁸. Hetman litewski, rozumiejąc powagę sytuacji, wyjechał wkrótce z Wilna do Mińska, leżącego się w niewielkiej odległości od centrum wydarzeń¹⁹. Zwrócił się również do Teodora Skumina Tyszkiewicza, aby na potrzeby obronne wyasygnowano pieniądze znajdujące się w skarbie litewskim²⁰. W tym czasie w Wielkim Księstwie Litewskim obawiano się również ewentualnej inwazji wojsk Hrehorego Łobody, które stacjonowały na Kijowszczyźnie²¹.

Jesienią 1595 roku Nalewajko wraz z wojskiem wyruszył z Łucka w kierunku powiatów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Na początku udało mu się opanować niewielkie miasto Petrykowicze (powiat mozyr-

¹⁷ Krzysztof Radziwiłł „Piorun” do Jana Bojanowskiego, Kiejdany 4 czerwca 1595, Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej cyt.: AGAD), Archiwum Radziwiłłów (dalej cyt.: AR), dz. IV, t. 22, k. 291, s. 13–15; S. Lep’javko, *Kozacki vijni kincja XVI v. v Ukraini*, Czernihov 1996, s. 151.

¹⁸ Lew Sapieha do Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, Warszawa 11 czerwca 1595, Archiwum domu Radziwiłłów (dalej cyt.: ADR), wyd. A. Sokołowski, *Scriptores Rerum Polonicarum*, t. 8, s. 221–222.

¹⁹ Jan Bojanowski do Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, Bobrujsk 6 września 1595, AGAD, AR, dz. V, nr 1082, s. 271–273.

²⁰ Teodor Skumin Tyszkiewicz do Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, Łabno 22 września 1595, AGAD, AR, dz. V, nr 14536, s. 91–94.

²¹ Jan Bojanowski do Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”, Kiejdany 21 października 1595, AGAD, AR, dz. V, nr 1082, s. 287–288; Jan Bojanowski do Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”, Kiejdany 23 października 1595, AGAD, AR, dz. V, nr 1082, s. 289–291.

ski), gdzie rozlokował swoje oddziały²². Następnie napisał list do władz pobliskiego Słucka, w którym informował, że zgodnie z rozkazami Jana Zamoyskiego przybył do Petrykowicz, gdzieznaczono leże zimowe jego armii. W związku z tym prosił mieszczan o zaopatrzenie i wyżywienie dla wojska²³. Miało to na celu uspienie czujności mieszkańców Słucka, który 6 XI 1595 roku został zajęty przez Kozaków. Wieść o zdobyciu miasta z pewnością zaskoczyła Radziwiłła, który jeszcze 2 XI wątpił w pogłoski o rzekomym stacjonowaniu oddziałów Nalewajki w okolicach Słucka²⁴. Pod wpływem doniesień o zajęciu miasta hetman wielki litewski przeniósł się z Mińska do pobliskiego Klecka, gdzie przybyli również: Hieronim Chodkiewicz, Teodor Skumin Tyszkiewicz oraz przedstawiciele szlachty nowogródzkiej. Magnaci przybyli do Klecka z pocztami prywatnymi, które zostały dodatkowo wzmocnione przez szlachtę²⁵.

Tymczasem Nalewajko, wciąż stacjonujący w Słucku, wysłał 25 XI silny oddział zwiadowczy w kierunku Kopyła. Podjazd ten przypadkowo natrafił na żołnierzy Krzysztofa Radziwiłła, którzy niemal całkowicie go rozbiłi. Wieść o tej porażce zmusiła Nalewajkę do opuszczenia Słucka, z którego

²² Jan Bojanowski do Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, Kiejdany 5 września 1595, AGAD, AR, dz. V, nr 1082, s. 269–270; Pamiętnik Teodora Jewłaszewskiego..., s. 61.

²³ Semen Nalewajko do burmistrzów Słucka, Piotrkowicze, 24 października 1595, AGAD, AR, dz. II, nr 319, s. 1–2.

²⁴ Hieronim Chodkiewicz do Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, b.m., b.d. 1596, AGAD, AR, dz. V, nr 2043/I, s. 27; Hieronim Chodkiewicz do Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, b.m. 28 grudnia 1595, AGAD, AR, dz. V, nr 2043/I, s. 21–22; Jan Zamoyski do Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”, Białochoda [?] 2 listopada 1595, *Listy Jana Zamoyskiego do Radziwiłłów*, wyd. W. Nehring, „Kwartalnik Historyczny” 1980, t. 4, s. 507–508; S. Lep’janko, *Kozacki...*, s. 166; *Pamiętnik Teodora Jewłaszewskiego, nowogródzkiego podsędką 1546–1604*, wyd. T. Lubomirski, Warszawa 1860, s. 61; Jan Zamoyski do Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, Zamość 5 grudnia 1595, AGAD, AR, dz. V, nr 18434/II, s. 120–121.

²⁵ H. Lulewicz, *Nieformalne zjazdy senatorsko-szlacheckie w Wielkim Księstwie Litewskim na przykładzie wydarzeń z lat 1595–1596*, [w:] *Parlamenteckija struktury ulady u sisteme dzjarżajnaga kirovannija Vjalikaga knjastwa Litouskaga i Reci Paspalitaj u XV–XVIII stagoddzjach, Materyjaly miżnarodnaj navukovaj kanferencyi, Minsk–Navagradak, 23–24 listapad 2007 r.*, red. A. Macuk, Mińsk 2008, s. 207.

wyruszył wraz z armią w nocy z 27 na 28 XI 1595 roku²⁶. Kozacy skierowali swoje siły dalej na wschód, pładrując okolice Omhowicz i Świłoczy, dotarli nad Dniepr i ruszyli w kierunku Mohylewa²⁷.

Sytuacja wydawała się bardzo poważna, w dodatku do senatorów litewskich zaczynały dochodzić informacje, że Łoboda na czele 4 tys. armii zamierza ruszyć na Litwę, aby wspomóc Nalewajkę (brano pod uwagę cztery kierunki marszu: na Słuck, Mścislaw, Petrykowicze i Pińsk)²⁸. Przez cały listopad Krzysztof Radziwiłł nieustannie przebywał w okolicach Mińska, zbierając informacje o ruchach przeciwnika. Na początku grudnia wyjechał na zjazd senatorów do Nieświeża, wysłał jednak swój prywatny oddział do Klecka, gdzie na pospolite ruszenie zbierała się szlachta z powiatu nowogródzkiego. Zebrany hetman nakazał, aby niezwłocznie udali się do Słucka w celu odbicia miasta, w którym Nalewajko pozostawił część Kozaków²⁹. Wkrótce oddziały przejęły miasto, lecz w związku z brakiem dostatecznej liczby żołnierzy zaprzestano pościgu za Kozakami Nalewajki, ograniczając się jedynie do wysyłania niewielkich podjazdów atakujących wroga³⁰. Jednocześnie komplikowała się sytuacja społeczna w Wielkim Księstwie Litewskim. Na wieść o działaniach Kozaków część litewskich chłopów zaczęła garnąć się do jego oddziałów. Lew Sapieha w odniesieniu

²⁶ Wojciech Pierszko do Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, Nieśwież 26 listopada 1595, AGAD, AR, dz. II, nr 322, s. 1–2; Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka” do Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, Biała 27 listopada 1595, AGAD, AR, dz. IV, t. 35, k. 508, s. 20–24; *Pamiętnik Teodora Jewłaszewskiego...*, s. 61–62; J. Bielski, *Dalszy ciąg Kroniki Polskiej zawierającej dzieje od 1587 do 1598 r.*, wyd. F. M. Sobieszczański, Warszawa 1851, s. 254.

²⁷ Krzysztof Radziwiłł „Piorun” do obywateli powiatu upitskiego i wilkomirskiego, [1595], AGAD, AR, dz. II, nr 3525, s. 1–2; Dymitr Chalecki do Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, Wilno 2 stycznia 1596, AGAD, AR, dz. V, nr 1901, s. 47–50.

²⁸ Hieronim Chodkiewicz do Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, b.m. 19 grudnia 1595, AGAD, AR, dz. V, nr 2043/I, s. 19–20; Hieronim Chodkiewicz do Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, b.m. 29 grudnia 1595, AGAD, AR, dz. V, nr 2043/I, s. 23–25.

²⁹ Kopia listu Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” do „obywateli województwa nowogródzkiego w Klecku zebranych”, Lubecz 2 grudnia 1595, AGAD, AR, dz. II, nr 323, s. 1–8.

³⁰ S. Lep’javko, *Kozacki...*, s. 164; Jan Zamoyski do Krzysztofa Radziwiłła 5 grudnia 1595, ADR, s. 114.

do zaistniałych wydarzeń tak opisywał sytuację na Litwie: „Skaranie pańskie jakieś znaczne widzimy nad sobą, że chłopci poddani nasi nas najeżdżają, plądrują, biorą, wojują i panują nad nami, a nam jako ręce związane, że się im nie tylko odjąć, ale bronić nie możemy”³¹.

Dnia 4 grudnia 1595 roku odbył się w Nieświeżu zjazd senatorów litewskich, którzy podjęli decyzję w sprawie obrony Wielkiego Księstwa Litewskiego. Prócz gospodarza, Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”, przybyli tam także: Krzysztof Radziwiłł „Piorun”, Hieronim Chodkiewicz, Teodor Skumin Tyszkiewicz i Dymitr Chalecki. Na zjeździe dygnitarze wyśtosowali dwa listy-universały do szlachty województwa witebskiego i powiatu orszańskiego, w których ostrzegali o poczynaniach Nalewajki. Ponadto informowano o podjętych przeciwko Kozakom krokach. Według uniwersału za Zaporozcami wysłano w pościg Michała Bujwida na czele tysiąca jazdy. Jednocześnie uczestnicy zjazdu nieświeskiego zwracali się do szlachty witebskiej i orszańskiej, aby wsparła działania Bujwida nad Dnieprem³². Oddział wysłany przeciwko Kozakom w większości składał się z prywatnych pocztów magnackich oraz Tatarów litewskich. Dopiero na początku grudnia hetman litewski spodziewał się bowiem przybycia 200 żołnierzy zaciągniętych ze skarbu Wielkiego Księstwa Litewskiego³³. Zgodnie z przewidywaniami „Pioruna” 14 XII wojska Bujwida zostały wzmocnione siłami Jana Rajeckiego (63 koni husarskich i 37 kozackich) oraz dwiema chorągwiami rotmistrzów tatarskich Jabłońskiego i Zawadzkiego (ok. 100 ko-

³¹ Lew Sapieha do Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, Warszawa 8 stycznia 1596, Archiwum domu Sapiechów (dalej cyt.: ADS), t. 1: (1575–1606), wyd. A. Prochaska, Lwów 1892, s. 119–120.

³² Senatorzy do obywateli województwa witebskiego, Nieśwież 4 grudnia 1595, Biblioteka Czartoryskich w Krakowie (dalej cyt.: B. Czart.), nr 2243, s. 293–294; senatorzy do szlachty powiatu orszańskiego, Nieśwież 4 grudnia 1595, B. Czart., nr 2243, s. 295–296; druk: *Listy-universały zjazdu dla szlachty województwa witebskiego i powiatu orszańskiego informujące o krokach podjętych przeciwko Nalewajce, Nieśwież 4 grudnia 1595*, [w:] *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. 2: *Okresy panowań królów elekcyjnych XVI–XVII wiek*, oprac. H. Lulewicz, Warszawa 2009, s. 114–116; H. Lulewicz, *Nieformalne zjazdy senatorsko-szlacheckie...*, s. 208–209.

³³ Kopia listu Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” do „obywateli województwa nowogródzkiego w Klecku zebranych”, Lubecz 2 grudnia 1595, AGAD, AR, dz. II, nr 323, s. 1–8.

ni)³⁴. Mimo wsparcia oddział Bujwida nie przedstawiał jednak zbyt dużej wartości bojowej wobec zaprawionych w walce wojsk kozackich³⁵.

Tymczasem 6 XII 1595 roku władze miejskie Mohylewa wysłały do hetmana litewskiego błagalne listy, w których donosiły o zbliżającej się armii Nalewajki³⁶. Wkrótce, 13 XII, pozbawione obrony miasto poddało się Kozakom, jak wspominał kronikarz:

spalili do szczytu Mohylew, miasto sławne, miasto pobożne, domy, kramy, gród, wszystkich domostw spłonęło 500, a 400 sklepów z wielkimi skarbami. Kozacy bili, rąbali, bezcześcili mieszczan, bojarów, ludzi uczciwych, tak mężczyzn, jak niewiasty, a także małe dziatki³⁷.

Przed otrzymaniem wiadomości o zdobyciu Mohylewa wojska Bujwida udały się do Humiena (obecnie Gumny, Białoruś), gdzie oczekiwano na przyjazd szlachty wezwanej przez „Pioruna” na zjeździe w Nieświeżu. Plan wojewody wileńskiego zakładał, że oddziały litewskie uderzą na Kozaków w momencie ich przeprawy przez Dniepr. Jego zdaniem była to jedyna możliwa okazja do rozbicia szyków Nalewajki. „Piorun” zdawał sobie bowiem sprawę, że Kozacy po zdobyciu Mohylewa będą nieuchwytni, ponieważ wojska Bujwida nie posiadały niezbędnej do oblężenia artylerii³⁸. Dnia 21 XII oddziały litewskie przeprowiły się przez Berezynę i dotarły w okolice miasta, w którym znajdowali się już Kozacy. Bujwid natychmiast

³⁴ Rachunek Krzysztofa Radziwiłła z pieniędzy wydanych przeciwko Kozakom z roku 1596, B. Czart., nr 2243, s. 315–318; Regestr wojsk zaciągniętych do walki z Kozakami, [1595], B. Czart., nr 2243, s. 293–294, 295; H. Lulewicz, *Nieformalne zjazdy senatorsko-szlacheckie...*, s. 209.

³⁵ M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, s. 269.

³⁶ Urzędnicy Mohylewa do Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, Mohylew 6 grudnia 1595, AGAD, AR, dz. II, nr 324, s. 1–2.

³⁷ *Barkulabovskaja letopis. Polnoje sobranije Russkich Letopisej*, wyd. N. N. Ułaścik, t. 32, Moskwa 1975, s. 182–183; Krzysztof Radziwiłł „Piorun” do Zygmunta III Wazy, Kojdanów 1596, AGAD, AR, dz. II, nr 358, s. 1–3; J. Bielski, *Dalszy ciąg kroniki...*, s. 253–255.

³⁸ Krzysztof Radziwiłł „Piorun” do Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”, Kiejdany 15 grudnia 1595, Rossijskaja Nacionalnaja Biblioteka w Sankt Petersburgu (dalej cyt.: RNB), fond 971, kol. aut. nr 234, s. 333–334; druk: T. N. Kopreeva, *K istorii dviżenija Nalivajko*, „Istoričeskij Archiv” 1956, z. 2, s. 148.

przystąpił do oblężenia, wówczas mieszkańcy, chcąc „wykurzyć” nieprzyjaciela, podpalili Mohylew, co zmusiło żołnierzy Nalewajki do jego opuszczenia. Kozacy zajęli pozycję na pobliskim wzgórzu, gdzie w krótkim czasie okopali się i utworzyli obronny tabor. Nalewajko unikał starcia z Bujwidem w otwartym polu, ograniczając się jedynie do odpierania jego ataków na kozackie umocnienia. Problemy wojsk litewskich wiązały się z brakiem artylerii, którą z kolei dysponowali Kozacy³⁹. Nalewajko zdawał sobie jednak sprawę, że do Bujwida mogą niebawem dołączyć nowe litewskie wojska. Dlatego przystąpił do organizowania odwrotu. Bujwid zamierzał odciąć mu drogę ucieczki, lecz oddział wysłany w tym celu na tyły wroga został rozбитy. Niepowodzenie Litwinów umożliwiło Kozakom zorganizowany odwrot; w pełnym szyku wycofali się w kierunku Wołynia. Dalsza pogoń za ruchliwym przeciwnikiem nie przyniosła już większych rezultatów⁴⁰. Nalewajko ruszył wzdłuż Dniepru, a następnie, po zgubieniu pościgu, na dłuższy czas rozłożył swoje siły w okolicach Rohaczowa i Mozyrza na Polesiu⁴¹.

Po zakończeniu pościgu żołnierze litewscy, mimo pozostawania wojsk Nalewajki w granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego, zaczęli rozjeżdżać się do domów. Krzysztof Radziwiłł był bardzo niezadowolony z operacji Bujwida, która nie przyniosła żadnych realnych efektów, a Kozacy bez większych strat wycofali się spod Mohylewa. Hetman litewski obawiał się,

³⁹ Według relacji Krzysztofa Radziwiłła armia Nalewajki dysponowała 25 działaniami, które w większości zdobyła w miastach Wielkiego Księstwa Litewskiego: Krzysztof Radziwiłł „Piorun” do Jana Zamoyskiego, Starynki 24 stycznia 1596, AGAD, Archiwum Zamoyskich (dalej cyt.: AZ), nr 234, s. 92–95.

⁴⁰ Krzysztof Radziwiłł „Piorun” do Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”, Kiejdany 21 grudnia 1595, RNB, fond 971, kol. aut. nr 234, s. 335–336; Krzysztof Radziwiłł „Piorun” do Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”, Kiejdany 26 grudnia 1595, RNB, fond 971, kol. aut. nr 234, s. 337–338; Krzysztof Radziwiłł „Piorun” do Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”, Kiejdany 27 grudnia 1595, RNB, fond 971, kol. aut. nr 234, s. 339–340; druk: N. Kopreeva, *K istorii dviżenija Nalivajko...*, s. 146–154; Jan Bojanowski do Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”, Stańków 29 grudnia 1595, AGAD, AR, dz. V, nr 1082, s. 292–294; W. Serczyk, *Na dalekiej Ukrainie...*, s. 128–129.

⁴¹ *Barkulabovskaja letopis...*, s. 183; Krzysztof Radziwiłł „Piorun” do Zygmunta III Wazy, Kojdanów 1596, AGAD, AR, dz. II, nr 358, s. 1–3; *Pamiętnik Teodora Jewłaszeuńskiego...*, s. 62.

że ośmieli to Zaporozców do nowych akcji na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego. Przy tym istniało realne ryzyko, że Nalewajko połączy swe siły z Łobodą i wspólnie uderzą na bezbronną Litwę⁴². Wojewoda wileński o potencjalnych zamiarach Kozaków poinformował króla, któremu wskazywał na powagę sytuacji⁴³. „Piorun” miał również pewne pretensje do Jana Zamoyskiego, któremu sugerował, że ten celowo pozbył się Zaporozców z terenów Korony, akceptując ich wkroczenie w granice Litwy. Nalewajko pisał w tej sprawie nawet do senatorów, których przekonywał, że hetman koronny nazaczył im leże zimowe na ziemiach litewskich⁴⁴. Zamoyski odrzucał te oskarżenia i wyraźnie tłumaczył później Radziwiłłowi, że obecność Kozaków w Wielkim Księstwie Litewskim wynika z ich samowoli⁴⁵. Warto zwrócić uwagę, że „Piorun” jeszcze w styczniu 1595 roku w pismach do sejmików litewskich poprzedzających sejm ostrzegwał szlachtę przed Kozakami, którzy mieli stacjonować na Litwie. Wówczas wojewoda wileński twierdził, że mają być oni rozlokowani w okolicach Mińska i Słucka⁴⁶, a więc na terenach objętych późniejszym powstaniem. Nie można zatem wykluczyć, że hetman koronny rzeczywiście mógł nazaczyć Kozakom leże zimowe na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego. Mimo to od począt-

⁴² Krzysztof Radziwiłł „Piorun” do Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”, Kiejdany 29 grudnia 1595, RNB, fond 971, kol. aut. nr 234, s. 342–343; Krzysztof Radziwiłł „Piorun” do Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”, Kiejdany 31 grudnia 1595, RNB, fond 971, kol. aut. nr 234, s. 344–345; druk: T. N. Kopreeva, *K istorii dviženija Nalivajko...*, s. 150–153.

⁴³ Krzysztof Radziwiłł „Piorun” do Zygmunta III Wazy, Kojdanów b.d., AGAD, AR, dz. II, nr 328, s. 1–2.

⁴⁴ Jan Zamoyski do Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, Starynki 24 stycznia 1596, AGAD, AZ, nr 234, s. 92–95.

⁴⁵ Jan Zamoyski do Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, Zamość 28 stycznia 1596, AGAD, AR, dz. V, nr 18434/II, s. 125–128.

⁴⁶ Pismo Krzysztofa Radziwiłła do NN, b.m.??? 1594, AGAD, AR, dz. II, nr 289, s. 1–4; Krzysztof Radziwiłł „Piorun” do Stanisława Pukszy Klawsgiełłowicza, Nowe Miasto 19 grudnia 1594, AGAD, AR, dz. IV, t. 22, k. 291, s. 1–4; Krzysztof Radziwiłł „Piorun” do [Stanisława Pukszy Klawsgiełłowicza], Nowe Miasto 19 grudnia 1594, AGAD, AR, dz. IV, t. 22, k. 291, s. 1–2; Krzysztof Radziwiłł „Piorun” do Trybunału Litewskiego, Kiejdany 25 grudnia 1594 [w rękopisie jest błędna data –1595 rok – PŁ], AGAD, AR, dz. IV, t. 22, k. 291, s. 3–10.

ku 1595 roku oddziały Nalewajki podejmowały samodzielne działania, na które Zamoyski nie miał już żadnego wpływu.

W międzyczasie hetman litewski zwrócił się z prośbą o radę do Mikołaja Radziwiłła „Sierotki”. „Piorun” zastanawiał się nad sposobami przeciwstawienia się Kozakom, rozważał nawet możliwość wsparcia Litwy przez wojska koronne Jana Zamoyskiego. Tymczasem odpowiedź udzielona przez „Sierotkę” zawierała szczegółowe informacje, niemalże wytyczne dotyczące obrony przed powstańcami. Wojewoda trocki zalecał, aby jak najszybciej zorganizować pieniądze na zaciężne wojsko litewskie, które mogłoby podjąć skuteczną walkę z Kozakami. Ponadto hetman litewski powinien zwołać pospolite ruszenie oraz Tatarów litewskich. Armię, zdaniem „Sierotki”, należało skoncentrować w Kopylu, którego dogodne położenie zapewniało możliwość szybkiej reakcji wobec nagłego ataku wroga. Odradzał natomiast wyznaczenie Klecka, który leżał zbyt blisko jego rodowej siedziby Nieświeża i szlachta mogłaby to odebrać jako próbę ochrony prywatnych dóbr Radziwiłłów. Na koniec wojewoda trocki sprzeciwił się pomysłowi wsparcia Litwy przez wojska koronne, których obecność na ziemiach litewskich mogłaby spowodować większe straty niż powstanie kozackie⁴⁷.

Propozycje wysunięte przez „Sierotkę” miały wyraźny wpływ na działania Krzysztofa Radziwiłła, który na początku stycznia 1596 roku rozpoczął starania mające na celu wzmocnienie obrony Wielkiego Księstwa Litewskiego. Zdaniem hetmana należało jak najszybciej zebrać niezbędnych żołnierzy i ruszyć w kierunku granic litewskich, aby uniemożliwić połączenie wojsk Nalewajki i Łobody⁴⁸. W tym czasie kasztelan żmudzki Mikołaj Naruszewicz proponował również „Piorunowi”, aby zorganizował kolejny zjazd senatorów, na którym podejmą decyzje w sprawie zagrożenia kozackiego⁴⁹. Projektowi temu przeszkodziły jednak ruchy wojsk Łobody, które

⁴⁷ Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka” do Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, [1596] AGAD, AR, dz. II, nr 3528, s. 1–4.

⁴⁸ Krzysztof Radziwiłł „Piorun” do NN, b.m. [1596], AGAD, AR, dz. IV, t. 22, k. 291, s. 13–15, 18.

⁴⁹ Mikołaj Naruszewicz do Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, Zabierz 2 stycznia 1596, Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku (dalej cyt.: B. Kórn.), nr 289, s. 127–130.

wzdłuż granic litewskich maszerowały w kierunku Kozaków Nalewajki⁵⁰. Wojewoda wileński w obawie przed połączeniem sił nieprzyjacielskich zdecydował się na zwołanie pospolitego ruszenia szlachty, która miała zgromadzić się 12 II w Kopylu (szlachta powiatu słonimskiego) i Mińsku (szlachta z powiatów grodzieńskiego i upickiego)⁵¹. Jednocześnie „Piorun” wysłał listy do króla, w których informował o zagrożeniu kozackim, prosząc o jak najszybsze wsparcie. W odpowiedzi Zygmunt III posłał listy przepowiednie na 2 tys. jazdy i tysiąc piechoty. Niestety król nie dysponował żadnymi pieniędzmi, w związku z tym proponował, aby zaciąg wojska został sfinansowany przez sejmiki litewskie. Ponadto władca wskazywał, że na obronę Litwy należy przeznaczyć pieniądze poborowe z 1591 roku⁵², które znajdowały się w posiadaniu deputatów litewskich⁵³. Jedynym realnym wsparciem udzielonym przez monarchę była zgoda na wykorzystanie do walki z Kozakami dział polowych znajdujących się w cekhauzie wileńskim⁵⁴.

⁵⁰ Krzysztof Radziwiłł „Piorun” do Jana Zamoyskiego, Starynki 24 stycznia 1596, AGAD, AZ, nr 234, s. 92–95.

⁵¹ Uniwersały Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” do szlachty powiatów: grodzieńskiego, wilkomirskiego, słonimskiego i upickiego, Kojdanów i Rubieżewicze 2 i 20 stycznia 1596, AGAD, AR, dz. II, nr 328, s. 1–24.

⁵² Sejm obradujący w Warszawie na przełomie 1590/1591 roku uchwalił podatek pogłówny, który zamierzano przeznaczyć na obronę przed Tatarami. Posłowie Wielkiego Księstwa Litewskiego sprzeciwili się jednak wypłaceniu tego podatku, uzależniając decyzję w tej sprawie od postanowień sejmików relacyjnych. Po zakończeniu sejmicy stany litewskie wyraziły zgodę na pogłówny, lecz z zastrzeżeniem, że zostanie ono wykorzystane na potrzeby obronne Wielkiego Księstwa Litewskiego. Ostatecznie do najazdu Tatarów nie doszło, w związku z tym uchwalone wówczas pieniądze pozostały w skarbie litewskim. Szerzej: A. Filipczak-Kocur, *Skarbowość Rzeczypospolitej 1587–1648. Projekty – ustawy – realizacja*, Warszawa 2006, s. 268–269; A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763*, Warszawa 2002, s. 252–253.

⁵³ Maciej Woyna do Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, Kraków 24 stycznia 1596, AGAD, AR, dz. V, nr 17685, s. 35–36; Lew Sapieha do Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, Kraków luty 1596, ADS, nr 154, s. 126–128; Lew Sapieha do Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, Warszawa 24 lutego 1596, ADS, nr 155, s. 128–130; Zygmunt III Waza do NN, Kraków 8 luty 1596, B. Kórn., nr 289, s. 131.

⁵⁴ Zygmunt III Waza do Jana [Hozjusza] horodniczego wileńskiego, Kraków 8 luty 1596, B. Czart., nr 2073, s. 33–36.

Tymczasem reakcje szlachty na wezwanie Radziwiłła były różne. Szlachta wołkowyska już 14 I zdecydowała się ruszyć pod rozkazy hetmana⁵⁵. Z kolei powiat upicki zobowiązał się do uchwalenia poboru, z którego Jan Siciński miał zaciągnąć chorągiew jazdy⁵⁶. Zauważyć należy, że na obu tych sejmikach silne były wpływy Radziwiłłów. Natomiast szlachta województwa brzeskiego odmówiła stawienia się pod Kopyłem, obawiając się, że w tym czasie Kozacy mogą uderzyć na ich ziemie. Ponadto na 13 II 1596 roku zostały zwołane sejmiki przedsejmowe, których termin pokrywał się z zaplanowaną przez Radziwiłła koncentracją⁵⁷. Największe zaangażowanie wykazała szlachta z najbardziej zagrożonych województw, tj. mińskiego i nowogródzkiego. W obradach sejmiku mińskiego uczestniczył również Krzysztof Radziwiłł, który wobec zagrożenia nie zdecydował się tym razem na udział w sejmiku w Wilnie. Stany pod jego wpływem wyraziły zgodę na zwołanie pospolitego ruszenia oraz uchwały pieniądze na zaciąg 500 jazdy⁵⁸. Wojewoda wileński próbował również za pośrednictwem Mikołaja Zenowicza nakłonić szlachtę obradującą w Wilnie do zaangażowania się w walkę z Kozakami i uchwalenie potrzebnego poboru⁵⁹. Pod wpływem perswazji „Pioruna” szlachta wileńska najprawdopodobniej wyraziła zgodę na uchwalenie podatku na obronę Wielkiego Księstwa Litewskiego⁶⁰.

Planowany sejm oraz kampania sejmikowa w Wielkim Księstwie Litewskim wpłynęły na decyzję szlachty, która – jak wskazywał Dymitr Chalecki – w sprawie obrony przed Kozakami odwoływała się do decyzji króla. Tymczasem Zygmunt III nie skonsultował z „Piorunem” miejsca

⁵⁵ Obywatele powiatu wołkowyskiego do Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, Wołkowysk 14 stycznia 1596, AGAD, AR, dz. II, nr 329, s. 1–2.

⁵⁶ Obywatele powiatu upickiego do Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, Upita 2 lutego 1596, AGAD, AR, dz. II, nr 330, s. 1–4.

⁵⁷ Szlachta województwa brzeskiego do Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, Brześć 4 lutego 1596, B. Czart., nr 2243, s. 297–300.

⁵⁸ Uniwersał województwa mińskiego, Mińsk 5 luty 1596, AGAD, AR, dz. II, nr 332, s. 1–6.

⁵⁹ Krzysztof Radziwiłł „Piorun” do Mikołaja Zenowicza, Mińsk 10 lutego 1596, AGAD, AR, dz. IV, t. 22, k. 291, s. 21–23.

⁶⁰ Wota senatorów na sejmiku wileńskim, Wilno 1596, AGAD, AR, dz. II, nr 356, s. 1–4.

koncentracji litewskich wojsk i wbrew wcześniejszym rozkazom hetmana wzywał stany do Nowogródka, dokąd skierował również deputatów z pieniędzmi⁶¹. Pod koniec stycznia Krzysztof Radziwiłł dysponował niewielkimi siłami, w dodatku deputaci wstrzymali wypłatę pieniędzy przeznaczonych na zaciąg żołnierzy, uzależniając decyzję w tej sprawie od postanowień zjazdu głównego, który zaplanowano na 12 III 1596 roku w Słonimiu. W związku z tym wojewoda wileński ostro skrytykował działania podskarbiego litewskiego Dymitra Chaleckiego, którego obarczył winą za postawę deputatów⁶².

Tymczasem Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka” alarmował o oddziałach Nalewajki, które miały się znajdować zaledwie 17 mil od Nieświeża⁶³. Nadchodził jednak termin koncentracji pospolitego ruszczenia. W Kopylu gromadziła się szlachta nowogródzka, która – jak wynika ze spisu przeprowadzonego 12 II 1596 roku – przybyła na rozkazy hetmana w liczbie 800 koni. Ponadto stawili się tu również Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka” i Aleksander Połubiński, którzy dysponowali prywatnymi pocztami⁶⁴. Z kolei szlachta województwa mińskiego, według decyzji sejmiku, wystawiła 500 zaciężnych żołnierzy jazdy oraz pospolite ruszenie⁶⁵. Z pozostałych powiatów wsparcie nadeszło jedynie z Upity, która przysłała do Mińska chorągiew jazdy pod dowództwem Jana Sicińskiego.

⁶¹ Dymitr Chalecki do Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, Wilno 27 stycznia 1596, AGAD, AR, dz. V, nr 1901/II, s. 53–58.

⁶² Dymitr Chalecki do Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, Wilno 1 lutego 1596, AGAD, AR, dz. V, nr 1901/II, s. 59–62.

⁶³ Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka” do Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, Nieśwież 2 lutego 1596, AGAD, AR, dz. IV, t. 35, k. 508, s. 15–17.

⁶⁴ „Spisanie szlachty powiatu nowogródzkiego, która się do Kopyla zjechała na expeditię przeciw Kozakom w roku 1596 na dzień od Jego Mości pana Hetmana złożony 12 February”, B. Czart., nr 2243, s. 331–340; Szlachta województwa nowogródzkiego do Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, Kopyl 7 lutego 1596, AGAD, AR, dz. II, nr 334, s. 1–2; Szlachta województwa nowogródzkiego do Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, Kopyl 10 lutego 1596, AGAD, AR, dz. II, nr 335, s. 1–2.

⁶⁵ „Regestr tych pocztów, które Jego Mościowie z chęci swej stawili do potrzeby przeciw Kozakom Niżowym, które się popisały w Mińsku”, 24 lutego 1596, B. Czart., nr 2243, s. 341–342; „Pocztzy senatorskie i szlacheckie w roku 1596, 24 february w Mińsku pokazane”, B. Czart., nr 2243, s. 343–348.

Województwo połockie również zaciągnęło na swój koszt rotę husarską, lecz została ona zatrzymana, aby strzec bezpieczeństwa tamtejszych okolic⁶⁶. Do wojsk gromadzonych w Kopylu i Mińsku należy również doliczyć poczet Krzysztofa Radziwiłła, który liczył 600 koni i został zaciągnięty z pieniędzy wypłaconych przez deputatów litewskich⁶⁷. Jak wynika z obliczeń Marka Plewczyńskiego, hetman litewski dysponował w tym czasie 3189 żołnierzami (800 husarzy, 630 kozaków, 100 piechurów i 1659 jazdy pospolitego ruszenie)⁶⁸. Wojewoda wileński doprowadził do koncentracji wszystkich sił w pobliżu Kopyła – w Szacku⁶⁹. Obecny tam Teodor Jewłaszewski również oceniał liczbę zgromadzonych żołnierzy na ponad 3 tys.⁷⁰

Tymczasem wojska kozackie wkrótce ustąpiły z terenów Wielkiego Księstwa Litewskiego i skierowały swoje siły w kierunku Łucka⁷¹. W związku z tym Krzysztof Radziwiłł przekazał dowództwo nad armią litewską podkomorzemu trockiemu Bohdanowi Ogińskiemu, a sam ruszył na zjazd główny do Słonimia, który obradował w dniach 12–17 III 1596 roku⁷².

Senatorowie i posłowie litewscy zgromadzeni w Słoniemiu na pierwszym miejscu postawili potrzebę zabezpieczenia Wielkiego Księstwa

⁶⁶ H. Lulewicz, *Nieformalne zjazdy senatorsko-szlacheckie...*, s. 215–216.

⁶⁷ List przepowiadni na drugą ćwierć służby dla roty Bohdana Ogińskiego, Warszawa 1 maja 1596, AGAD, AR, dz. II, nr 357, k. 28 [jest to rejestr oddziału Ogińskiego wysłanego później do walki z Kozakami na terenach koronnych, lecz wcześniej dysponował nim Krzysztof Radziwiłł – PŁ].

⁶⁸ M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, s. 270. Autor popełnił jednak błąd, wskazywał bowiem, że „Piorun” dysponował tymi siłami pod koniec 1595 r., tymczasem nie ulega wątpliwości, że ponad 3 tys. armia została zgromadzona w lutym 1596 r., wskutek decyzji sejmików litewskich. Potwierdzają to następujące spisy: „Ludzie pieniądze Litewscy przeciwko Niżowcom przyjęci” [1596], B. Czart., nr 2243, s. 349–352; Wykaz husarzy i Kozaków w wojsku litewskim, 1596, B. Czart., nr 2243, s. 253–254.

⁶⁹ Zjazd w Szacku 22 lutego 1596, AGAD, AR, dz. II, nr 339, s. 1–3; „Świadcstwo Krzysztofa Radziwiłła dane Mikołajowi Krzysztofowi Radziwiłłowi o walkach z Kozakami” Słonim 16 marca 1596, AGAD, AR, dz. II, nr 343, s. 1–2.

⁷⁰ *Pamiętnik Teodora Jewłaszewskiego...*, s. 63.

⁷¹ Jan Zamoyski do Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, Zamość 13 lutego 1596, AGAD, AR, dz. V, nr 18434/II, s. 133.

⁷² „Świadcstwo Krzysztofa Radziwiłła dane Mikołajowi Krzysztofowi Radziwiłłowi o walkach z Kozakami”, Słonim 16 marca 1596, AGAD, AR, dz. II, nr 343, s. 1–2; H. Lulewicz, *Nieformalne zjazdy senatorsko-szlacheckie...*, s. 217–218.

Litewskiego przed Kozakami. W związku z tym wystosowano list do Zygmunta III, w którym poinformowano władcę o konieczności pozostania Krzysztofa Radziwiłła na Litwie. Hetman litewski pod nieobecność senatorów obradujących w Warszawie miał strzec bezpieczeństwa Wielkiego Księstwa. Warto podkreślić, że to postanowienie zjazdu podjęto wbrew woli króla, który wyznaczył do strzeżenia państwa litewskiego w tym czasie Krzysztofa Zenowicza⁷³. Senatorzy i szlachta udzielili również Radziwiłłowi pełnomocnictw dotyczących zaciągów wojskowych, które zezwalały hetmanowi na wystawianie dowolnej ilości listów przepowiadnych⁷⁴. Oddziały te zamierzano sfinansować z zaległego poboru litewskiego, uchwalonego w 1591 roku⁷⁵. Krzysztof Radziwiłł, pozostający w konflikcie z królem⁷⁶, wkrótce napisał list do Zamoyskiego, w którym tłumaczył powody opuszczenia nadchodzącego sejmiku. Wojewoda wileński twierdził, że zamierzał jechać do Warszawy, lecz wskutek nalegań stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego musi pozostać i strzec bezpieczeństwa kraju⁷⁷.

W międzyczasie Bohdan Ogiński wraz z zaciężnymi wojskiem litewskim ruszył w kierunku granicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wkrótce okazało się jednak, że oddziały kozackie, do niedawna zagrażające Litwie, wycofały się na Ukrainę i tam połączyły swoje siły. Zygmunt III, zaniepokojony obrotem sytuacji, nakazał żołnierzom litewskim, aby udali się na południe Rzeczypospolitej i tam wspomogli działania armii koronnej dowodzonej przez Stanisława Żółkiewskiego⁷⁸. Kozacy dowodzeni przez

⁷³ List senatorów ze zjazdu słonimskiego do Zygmunta III Wazy, Słonim 16 marca 1596, *Akta zjazdów stanów...*, t. 2, s. 123–124.

⁷⁴ Upoważnienie zjazdu słonimskiego dla hetmana Krzysztofa Radziwiłła do zaciągów wojskowych, Słonim 16 marca 1596, *Akta zjazdów stanów...*, t. 2, s. 124–125.

⁷⁵ Uchwała zjazdu słonimskiego dotycząca zaciągów żołnierzy przeciw Nalewajce i sposobu finansowania wojska, Słonim 17 marca 1596, *Akta zjazdów stanów...*, t. 2, s. 125–127.

⁷⁶ P. Łabędź, *Konflikt hetmana Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” z Zygmuntem III Wazą i jego wpływ na sytuację polityczną Rzeczypospolitej w latach 1587–1600*, „Zapiski Historyczne”, [w druku].

⁷⁷ Krzysztof Radziwiłł „Piorun” do Jana Zamoyskiego, Bielicz marzec 1596, AGAD, AZ, nr 234, s. 90–91.

⁷⁸ Zygmunt III Waza do Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, Warszawa 9 kwietnia 1596, B. Rac., nr 71, s. 162–163; Uniwersał Zygmunta III Wazy, Warszawa 6 maja 1596,

Nalewajkę wobec przewagi wojsk Rzeczypospolitej unikali bezpośredniej konfrontacji, wycofując się w kierunku Zaporozża. Żółkiewski zdołał jednak zatrzymać ich pochód pod Łubniami. Kozacy natychmiast uformowali tabor, który bronił się przez blisko dwa tygodnie. Ostatecznie dnia 7 VI 1596 roku wskutek braku żywności i amunicji Nalewajko skapitulował⁷⁹.

Po stłumieniu powstania kozackiego pozostał jednak problem opłacenia wojsk litewskich, które zaczęły upominać się o wypłatę zaległego żołdu. Zdaniem senatorów litewskich żołnierze powinni zostać opłaceni ze skarbu koronnego, ponieważ w ostatnich miesiącach uczestniczyli w działaniach wojennych na Ukrainie. W lipcu ze skarbu Rzeczypospolitej wyasygnowano 26 tys. zł, które niezwłocznie przekazano armii. Pieniądzy nie wystarczyło jednak dla wszystkich żołnierzy. Część wojska, głównie litewskiego, pozostawała nadal nieopłacona⁸⁰. W związku z trudnościami finansowymi dowodzący wojskami litewskimi Bohdan Ogiński zrezygnował z dalszej służby, a następnie powrócił na Litwę. Większość żołnierzy Wielkiego Księstwa pozostała jednak na Podolu, domagając się wypłaty⁸¹. W tej sytuacji Zygmunt III nakazał Radziwiłłowi, aby wysłał urzędników, którzy spiszą liczebność oraz czas służby armii litewskiej. Najprawdopodobniej władca starał się w ten sposób zyskać na czasie, ponieważ w obecnej chwili nie dysponował żadnymi środkami, które mogły wynagrodzić służbę wojsk litewskich. Przyjazd Piotra Stabrowskiego⁸² na Ukrainę oraz podjęte przez niego działania nie zmieniły jednak sytuacji żołnierzy. W październiku

AGAD, AR, dz. II, nr 348, s. 1–2; Zygmunt III Waza do wojska litewskiego, Warszawa 20 maja 1596, AGAD, AR, dz. II, nr 348b, s. 1–3; Zygmunt III Waza do rotmistrzów litewskich, Warszawa 20 maja 1596, B. Kórn., nr 289, s. 143.

⁷⁹ Stanisław Żółkiewski do Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, obóz pod Solnicą 10 czerwca 1596, B. Czart., nr 351, s. 7–10; J. Bielski, *Dalszy ciąg kroniki...*, s. 278–280; M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, s. 284–294.

⁸⁰ A. Filipczak-Kocur, *Skarbowość Rzeczypospolitej...*, s. 90–91.

⁸¹ Krzysztof Radziwiłł „Piorun” do Jana Zamoyskiego, Sereza 29 sierpnia 1596, AGAD, AZ, nr 692, s. 39–42; Mikołaj Słuszk do Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, Nowy Dwór 1 września 1596, AGAD, AR, dz. V, nr 14653, s. 10–12; Lew Sapieha do Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, Warszawa 15 lipca 1596, ADS, nr 163, s. 137–139; Lew Sapieha do Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, Kraków 2 sierpnia 1596, ADR, s. 222–223.

⁸² Piotr Stabrowski z polecenia Krzysztofa Radziwiłła pełnił obowiązki pisarza polnego litewskiego po zmarłym na początku 1596 r. ojcu Wojciechu Stabrowskim.

1596 roku Zygmunt III w związku z trudną sytuacją finansową kraju polecił Janowi Zamoyskiemu, aby zwolnił ze służby piechotę i jazdę litewską⁸³. Lew Sapieha, oburzony decyzją króla, stwierdzał, że „nie potrzebuje już [król – P.Ł.] żołnierza litewskiego, którego tak też udano do króla Jego Mości, że ani konny ani pacholczy jeno ku obelżeniu narodu naszego wyprawiają”⁸⁴.

Wkrótce, w związku z informacjami dotyczącymi zagrożenia Rzeczypospolitej ze strony Turcji, król postanowił jednak zatrzymać na Ukrainie litewskich żołnierzy⁸⁵. Mimo to oddziały litewskie zaczęły wracać na Litwę, dopuszczając się po drodze licznych grabieży i przestępstw⁸⁶. Ostatecznie na sejmie 1597 roku uchwalono pieniądze na opłacenie żołnierzy litewskich, którzy mieli się stawić 6 VII w Brześciu Litewskim, aby odebrać zaległy żołd⁸⁷. Nieopłacone wojska dokonały jednak do tego czasu ogromnych zniszczeń, które odczuły przede wszystkim powiaty Wielkiego Księstwa Litewskiego. W województwie brzeskim spustoszenia były tak ogromne, że wielu chłopów uciekło przed żołnierzami aż na Wołyń⁸⁸.

Powstanie Nalewajki ukazało słabość funkcjonowania obrony Wielkiego Księstwa Litewskiego. Mimo niewątpliwego zaangażowania w jego tłumienie ze strony Krzysztofa Radziwiłła niektóre działania het-

⁸³ Mikołaj Słuszka do Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, Nowy Dwór 1 września 1596, AGAD, AR, dz. V, nr 14653, s. 10–12; J. Rzońca, *Rzeczpospolita...*, s. 13.

⁸⁴ Lew Sapieha do Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, Warszawa 29 października 1596, ADS, nr 172, s. 145.

⁸⁵ Jan Tarnowski do Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, Warszawa 18 października 1596, AGAD, AR, dz. V, nr 16133, s. 43.

⁸⁶ Zygmunt III Waza do Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, Warszawa 2 stycznia 1597, B. Rac., nr 71, s. 176–177; Krzysztof Radziwiłł „Piorun” do Jana Zamoyskiego, Wiżuny 13 stycznia 1597, AGAD, AR, AZ, nr 234, s. 98–100; Mikołaj Słuszka do Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, Bazela 29 lutego 1597, AGAD, AR, dz. V, nr 14653, s. 13–16; Mikołaj Słuszka do Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, Bazela 13 marca 1597, AGAD, AR, dz. V, nr 14653, s. 1–3.

⁸⁷ Krzysztof Radziwiłł „Piorun” do rotmistrzów litewskich, Wilno 1 czerwca 1597, RNB, fond 971, kol. aut. 321/1, s. 40; Krzysztof Radziwiłł „Piorun” do rotmistrzów rot Tatarów litewskich, Wilno 1 czerwca 1597, RNB, fond 971, kol. aut. 321/1, s. 41.

⁸⁸ Dymitr Chalecki do Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, Wilno 2 lipca 1597, AGAD, AR, dz. V, nr 1901/II, s. 80–83; Mikołaj Słuszka do Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, Bazela 13 marca 1597, AGAD, AR, dz. V, nr 14653, s. 1–3.

mana wydawały się spóźnione. Hetman litewski był wyraźnie zaskoczony obecnością Kozaków w okolicach Słucka 2 XI 1595 roku, a więc na cztery dni przed zajęciem miasta. Tymczasem, jak wynika z zachowanej korespondencji, Nalewajko już 24 X znalazł się w jego pobliżu. Ponadto wydaje się, że „Piorun” na początku powstania nie wiedział, jak zaradzić niebezpieczeństwu. Wówczas inicjatywę przejął Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka”, który zwołał zjazd senatorów w Nieświeżu, a następnie zasugerował hetmanowi konieczność odwołania się do sejmików. Generalnie jednak przede wszystkim to opieszałość szlachty oraz trudności finansowe przekreślały możliwość szybkiej reakcji na działania Kozaków. Próba powstrzymania przemarszu armii Nalewajki przez oddziały Bujwida nie przyniosła żadnych rezultatów. Kozacy wycofali się co prawda z terenów litewskich, lecz nie ponieśli przy tym niemal żadnych strat, wciąż zagrażając Litwie. Tymczasem szlachta zebrana na pospolite ruszenie, uznając, że niebezpieczeństwo zostało zażegnane, rozjechała się do domów. Następne decyzje sejmików litewskich należy uznać za spóźnione. Wystarczyły jednak wieści o koncentracji litewskich oddziałów, aby Kozacy wycofali się na tereny ukraińskie.